

भारतमा नेपाली भाषा, शिक्षा अनि साहित्यको विकासमा मिसनरिजहरूको अवदान

- डा योगेश खाती

सोनादा सरकारी महाविद्यालय

सार - भारतीय नेपाली भाषी समुदायका सबैभन्दा सबल अभिव्यक्ति नै यहाँबाट आउने गरेका भाषिक अभिव्यक्ति हुन्। ती अभिव्यक्तिलाई नेपाली भाषाले एउटा दहिलो टेवा प्रदान गरेर सर्वभारतीय स्तरमा नै एकताका सुत्रमा बाँध्न सफल बनेको छ। कुनै पनि भाषाका निम्ति महत्त्वपूर्ण भाषिक अभिव्यक्ति भनेकै त्यस भाषामा लेखिने साहित्य हो। भारतीय नेपाली भाषाको विकासमा एउटा दहिलो स्वर भएर नेपाली साहित्य प्रतिष्ठित रहेको सत्य हामी सामु छ। आजको विश्व मानचित्रमा भारतको स्वरूप बनिन अधिदेखि नै नेपाली भाषाले आफ्नो बीज यहाँ रोप्न सफल बनेको कुरा पनि एउटा इतिहास हो। त्यस इतिहासलाई आजका दिनसम्म एउटा गौरवशाली अध्ययन अनि विमर्श बनाएर ल्याउनेहरूमध्ये भारतमा आएका केही मिसनरिजहरू पनि मुख्य हुन्। भारतमा नेपाली भाषाको विकास, प्रचार प्रसार अनि सिर्जनात्मकतामा उनीहरूका सक्रियताका साँचो लाभार्थी भारतीय नेपाली भाषी समुदाय नै बनेका छन्। भारतीय राजनैतिक मूल धाराको प्रवाह अनि सरोकार अधि मिसनरिजहरूले दिएको यिनै योगदानका कारण भारतीय नेपाली भाषी समुदायले आफ्नो भाषा, साहित्य अनि वास्तविक उपस्थिति बुझ्न सकेका हुन्। यस अध्ययनले स्वतन्त्रतापूर्व एवम् स्वातन्त्र्योत्तर कालमा नेपाली भाषिक समुदायले मिसनरिजहरूबाट धार्मिकभन्दा पनि धेरै भाषिक, साहित्यिक अनि सामाजिक उन्नति ग्रहण गरेको वास्तविकतालाई यहाँ चर्चा गर्न खोजिएको छ। मिसनरिजहरूको योगदान नेपाली भाषा अनि शिक्षामा हुँदा हुँदै पनि नेपाली साहित्यमा रहेको योगदानलाई सूक्ष्म देखिने दृष्टिकोणलाई फराकिलो ढङ्गमा बुझ्न सके समग्रमा नेपाली भाषाको उन्नति अनि विकासकै चर्चा पाउन सकिन्छ। अतः यस लेखको अभिप्राय मिसनरिजहरू नभएको भए दार्जिलिङमा केही पनि हुन सक्तैन थियो भन्ने चाहिँ होइन। भारतमा नेपाली भाषाको विकासमा मिसनरिजहरूको अवदानलाई विभिन्न पुस्तक एवम् शोधमा राखिएका कुराहरूलाई तथ्यगत रूपमा राख्दै एउटा अध्ययन प्रस्तुत गरिनु नै यस शोध पत्रको उद्देश्य रहेको छ।

बीज शब्द - मिसनरिज, योगदान, अभिव्यक्ति, इतिहास।

१ प्रवेश

इतिहासकार कुमार प्रधानअनुसार ‘इतिहास केवल घटनाहरूको इतिहास होइन, घटनाको व्याख्या इतिहासको धर्म हो।’ भारतमा नेपाली भाषाको विकासमा मिसनरिजहरूको अवदान एउटा इतिहास हो। यो त्यो इतिहास हो जसले देशको मूल प्रवाहमा बग्ने विचारधारा अनि भावनासँग आफैलाई पृथक् राखेर नेपाली भाषिक समुदायको विशिष्टता अनि यस समुदायको मानव विकासलाई अधि बढाएर लगेको छ। यसैले उक्त अवदानको इतिहासबारे अध्ययन गर्दै भारतमा नेपाली भाषाको विकासमा मिसनरिजहरूको योगदानलाई एउटा युग लामो घटनाका रूपमा व्याख्या गरिनु न्यायसङ्गत देखिन्छ। त्यस योगदान परम्पराले बाइबल अनुवाद, शब्दकोश निर्माण अनि पठन पाठन हुँदै एउटा विशिष्ट भाषिक समुदायको दहिलो जग पनि बसाउन सघाएको तथ्य भावनात्मक नभएर एउटा अलिखित इतिहासका रूपमा पाउन सकिन्छ। तत्कालीन समय नेपाली भाषामा बाइबल अनुवाद हुनु अनि त्यस समयका नेपाली भाषिक

समुदायले उक्त अनुवादबाट भाषिक ज्ञान सिक्दै साहित्यिक तत्त्व, अभिव्यक्तिका परिपाटी अनि आध्यात्मिक ज्ञान समेत आर्जन गर्न पाएका घटनालाई एउटा अभिप्रायिका रूपमा मान्नु पर्ने हुन्छ। कारण नेपाली भाषामा बाइबल अनुवादले धार्मिकसँगसँगै धेरै सामुहिक भेला, विचार आदान प्रदान अनि मिसनरिजहरूले देखाएका नौलो आध्यात्मिकतातर्फ एउटा झुण्डलाई आकर्षित गरेको हो। त्यस आकर्षणका कारण खोज्नु पर्दा मिसनरिजहरूका नौला कुरा आफ्ना भाषामा सहजै बुझ्न सकिने भएकाले नेपाली भाषामा भएको अनुवाद कार्य पनि एउटा घटक तत्त्वका रूपमा मान्नु पर्ने हुन्छ। मिसनरिजहरूले नेपाली भाषा-शिक्षाको विकासलाई प्राथमिकता दिएकै कारण नेपाली भाषी समुदाय उनीहरूप्रति आकृष्ट बनेका अनि नेपाली भाषाचाहिँ यसका मुख्य सम्मिलन माध्यम बनेको तथ्य अघि आउँदछ। यस शोध पत्रमा नेपाली भाषाको विकासमा मिसनरिजहरूको योगदान अन्तर्गत नेपाली भाषा, शिक्षा, अनुवाद आदि पक्षहरूमाथि दृष्टि प्रदान गर्ने प्रयास गर्दछ।

२ मिसनरिजको अर्थ

‘मिसनरिज’ शब्दको मूल स्रोत ल्याटिन भाषा हो। ल्याटिन शब्दको ‘मिसियो’-बाट आधुनिक ल्याटिनमा आइपुग्दा ‘मिसिनेरिउस’ हुँदै अङ्ग्रेजी भाषामा मिसन भयो। १७औँ शताब्दीको मध्यकालदेखि यो शब्द प्रचलित बन्दै मिसनरी हुन पुग्यो अनि मुख्य रूपले यही नै आजसम्म प्रचलनमा आएको हो भन्ने विभिन्न अध्ययनमा भेटिन्छ। मिसनरिज शब्दलाई नेपाली भाषाको शब्दकोशीय अनुवादले ‘धर्म प्रचार गर्ने व्यक्ति’ भनेर अर्थ्याएको पाइन्छ। मिसनरिजको अर्थ अझ बुझ्न खोज्दा यो एउटा संज्ञा शब्द हो जसको अर्थ कुनै मिसनमा जाने व्यक्ति अनि यसको विशेष अर्थमा भने उक्त मिसनमा जाँदा गरिने कार्य बुझिन्छ। विभिन्न शब्दकोश अनि सामाजिक सञ्चार माध्यममा यसको अर्थ यस्तो लेखिएको पाइन्छ - ‘आफ्नो देश छोडेर कुनै विदेशी मुलुकमा गई त्यहाँ परोपकारको कार्य गर्ने अनि मुख्यतः आफ्नो धर्ममा अन्यलाई अग्रसारित गर्ने व्यक्ति’ मिसनरिजको अर्थ विस्तार हुँदै आज यसबाट एउटा धार्मिक समूहको सदस्य बुझिन्छ जसलाई आफ्नो विश्वासको प्रवर्द्धन गर्न वा मानिसहरूलाई शिक्षा, साक्षरता, सामाजिक न्याय, स्वास्थ्य सेवा अनि आर्थिक विकास जस्ता सेवाहरू प्रदान गर्न विशेष क्षेत्रमा पठाइन्छ। अर्थात् ‘कुनै एउटा विशिष्ट कार्यका लागि खटिएका व्यक्ति वा समूहका नागरिक जसले सामाजिक न्यायसँगै आफ्ना कार्यप्रति दायित्वपूर्वक कार्य निर्वाह गर्दछ’ जस्ता अर्थहरू बुझ्न सकिन्छ। बाइबलको ल्याटिन अनुवादमा मिसनरीको अर्थ इशु मसिहले आफ्ना चेलाहरूलाई संसारका विभिन्न स्थानमा गएर सुसमाचार प्रचार गर्ने आदेश दिएका हुन्। यस सन्दर्भमा मिसनरिजको अर्थ इसाई धर्मसँग सङ्लग्न रहेको कार्य नै मान्न सकिन्छ। समकालीन अर्थमा मिसनरिजको अर्थ अन्य विभिन्न धर्म अनि विचारधारासँग पनि जोडिएको पाइन्छ। यद्यपि यस अध्ययनका सन्दर्भमा भने मिसनरिजको अर्थ इसाई धर्मसँग सम्बन्धित मात्र बुझ्नु पर्ने भएकाले यसै सन्दर्भवरिपरिकै चर्चा यस अध्ययनभित्र समावेश गरिएको छ।

२.१ भारतमा मिसनरिजको आगमन

भारतमा मिसनरिजहरूको आगमनको इतिहास खोज्दै जाँदा पाँचौँ शताब्दीतिर इशु मसिहका एकजना चेला प्रेरित थोमस भारतको दक्षिण प्रान्तमा आएर इसाई धर्मको प्रचार-प्रसार गर्न प्रारम्भ गरेका थिए भन्ने विविध इसाई धर्म पुस्तक, दस्तावेज अनि सामूहिक धार्मिक चर्चाहरूमा पाइन्छ। भारतमा मिसनरिजहरूको आगमनका सन्दर्भमा प्रेरित थोमसबारे कुनै दस्तावेजी सन्दर्भ भेटिन्छ। तर ‘इ सं १५३७-मा तत्कालीन भारतको बङ्गाल प्रान्तको हुगली नदीको तटमा पोर्तुगालीहरूले आफ्नो जग बसाले पछि नै इसाई मिसनरिजहरूको आगमन’ भइसकेको जान्न सकिन्छ। यस पोर्तुगाली समूहसँगै सन्त अगस्टिन समाजी पुरोहितहरू नै बङ्गालमा आउने प्रथम मिसनरिजहरू हुन् भन्ने अनुमान छ। त्यसपछि क्रमैले इ सं १५७६-मा येशु समाजी पुरोहितहरू अनि इ सं १५९७-मा डोमिनिकन समाजी पुरोहितहरू बङ्गाल पसेका थिए। इ सं १८१३-को चार्टर अधिनियम अनुसार तत्कालीन ब्रिटिस कम्पनी सरकार भारतमा

शिक्षाको प्रचार प्रसार गर्न इङ्गल्यान्डबाट मात्र इसाई मिसनरिजहरू ल्याउन अनि यहाँ शिक्षाको ज्योति प्रारम्भ गर्न बाध्य थियो। इ सं १८३३-मा संशोधित अधिनियम अनुसार अन्य देशहरूबाट पनि मिसनरिजहरू आउन सक्ने अनि धर्म प्रचार-प्रसार गर्न सक्ने प्रावधान तयार भयो। फलस्वरूप यस अधिनियमका आधार अनुरूप भारतका धेरै प्रान्तमा अठार शताब्दीदेखि नै इसाई मिसनरिजहरू आउन थालेका हुन्। भारतको दार्जिलिङमा भने अङ्ग्रेज सरकारले सिक्किमका हातबाट दार्जिलिङ हत्याएको छ वर्षपछि मात्र इसाई मिसनरिजहरू आउन थालेका हुन् भन्ने विवरण पाइन्छ। इतिहासविद् डेविड फिल्ड रेन्नीले दार्जिलिङमा इ सं १८४१-मा इ सं धर्म प्रचार गर्न आउने प्रथम व्यक्ति नै विलियम स्टार्ट हुन् भन्ने उल्लेख गरेका पाइन्छ। त्यसपछि मात्र अमेरिका, फ्रान्स, स्विडेन, क्यानाडा, बेल्जियम, फिनल्यान्ड, जर्मनी आदि देशहरूबाट मिसनरिजहरू भारतभित्र प्रवेश गर्दै दार्जिलिङ पसेका हुन् भन्ने शोधकर्ता बिनिता राईले आफ्नो शोधभित्र उल्लेख गरेकी छन्। मिसनरिजहरूको मुख्य उद्देश्य धर्म प्रचार-प्रसार गर्न मात्र भए तापनि उनीहरूले यहाँका सामाजिक, शैक्षिक, भाषिक, स्वास्थ्य आदि क्षेत्रमा विशेष ध्यान दिए। विभिन्न कालखण्डमा भारत प्रवेश गरेका मिसनरिजहरूका उल्लेख निम्न ढङ्गमा गर्न सकिन्छ। जस्तै- एङ्ग्लिकन मिसन (इ सं १८४१-१८५२), जर्मन मोराभियन मिसन (इ सं १८४२-१८६५), आइरिस लरेटो क्याथोलिक मिसन (इ सं १८४६ देखि वर्तमानसम्म), आइरिस सेक्युलर मिसन (इ सं १८४६-१८४८), क्यापुचिन क्याथोलिक मिसन (इ सं १८४८-१८८७), ब्याप्टिस्ट मिसन (इ सं १८६८-१८७८), स्कटिस मिसन (इ सं १८७०-१९३६), मिसिओँ एन्जेलर द पारी क्याथोलिक मिसन (इ सं १८८२-१९३७), द फिनिस् एलाइन्स मिसन (इ सं १८९०-१९३०), द फ्रि चर्च अफ फिनल्याण्ड मिसन (इ सं १८९१-१९२०), द स्केन्डिनेभियन एलाइन्स मिसन (इ सं १८९२-१९५०), अमेरिकी मेथोडिस्ट मिसनरी (इ सं १८९५ देखि वर्तमानसम्म), द सिस्टर्स अफ द अडर अफ सेन्ट जोहन ब्याप्टिस्ट मिसन (इ सं १८९५) आदि।

२.२ भारतमा नेपाली भाषा अनि साहित्यको स्थिति

दार्जिलिङबाहेक भारतका अन्य प्रान्तमा पनि नेपाली भाषीहरू थिए तथापि अध्ययनले अन्य स्थानका तुलनामा दार्जिलिङमा नेपाली भाषी बेसी थिए भन्ने पाइन्छ। भारतमा दार्जिलिङबाहेक देशका अन्य स्थानहरूमा नेपाली जातिको सङ्ख्या कम देखिन्छ भन्ने उल्लेख इ सं १९२५ साल दार्जिलिङमा स्थापित नेपाली साहित्य सम्मेलनको अपिल पत्रमा पाइन्छ। भारतीय नेपालीहरू बाहुल्य भएको स्थान दार्जिलिङको उल्लेख यस प्रसङ्गमा सही ठहर्दछ कारण सिङ्गो विश्वमा नै दार्जिलिङका नेपाली समाज र समुदायका भूमिका एवम् उपस्थिति त्यस क्षण क्रियाशील थियो। दार्जिलिङ पहाडमा शिक्षाको अध्ययनबारे चर्चा गर्दै यहाँको समाज निर्माण र वास्तविक अवस्थाबारे आफ्ना अध्ययनभित्र शोधकर्ता डा डिक बहादुर देवानले इ सं १८३५-१९८५-सम्मको लामो अध्ययनभित्र यस्तो लेखेका भेटिन्छ- ‘लगभग १५० वर्ष अघि पहाडमा हाम्रा मानिसहरू गहिरो निद्रामा थिए। हाम्रा मानिसहरू, विदेशी राष्ट्र विशेष युरोपेलीहरूको प्रयास एवम् गतिविधिका कारणले त्यस निद्राबाट बिस्तारै ब्युँझिए। ...इ सं १८३५-मा इस्ट इन्डिया कम्पनीले लिएपछि यहाँ शिक्षा र ज्ञानमा नौलो अनि अभूतपूर्व परिवेश निर्माण हुँदै गयो....।’ यसकै आधारमा विदेशी मिसनरिज आगमनको कुरा पनि प्रमुख पाइन्छ। अध्ययनभित्र ‘इ सं १८४१-तिर धर्म प्रचारका निम्ति आउने सी जी निबेल थिए’ भन्ने उल्लेख पाइन्छ। इ सं १८४१ पछि मिसनरिजहरूले धर्म प्रचार गर्नभन्दा पनि पहिला नेपाली भाषा अध्ययन गर्दै यस भाषाको कोश निर्माण गर्ने कार्य थालेका पाइन्छन्। इ सं १८४०-६०-को दशकतिर दार्जिलिङमा जर्मन धर्म प्रचारकहरूले नेपालीमा धर्मका पर्चा छापेर बाँडेको उल्लेख पनि पाइन्छ। इ सं १८६०-मा क्याम्बेलले दार्जिलिङको डाकघरमुनि सरकारी स्कुल बनाइदिएका थिए जसमा ‘एकजना स्थानीय शिक्षक पनि नियुक्त गरिएको थियो’ भन्ने जानकारी डा कुमार प्रधानको पुस्तकमा पाइन्छ। उक्त घटनाहरूको उल्लेख अनुसार तत्कालीन दार्जिलिङ समाज सुरुदेखि नै निरक्षर थियो भन्न मिल्दैन। यद्यपि तत्कालीन नेपाली समाज अभावमा बाँचेको थियो। यहाँको समाजले शिक्षा, भाषा, साहित्य जस्ता कुराहरू विदेशीहरू आएपश्चात मात्र जान्न थालेका

थिए भन्ने कुराको अनुमान प्राप्य तथ्यका आधारमा गर्न सकिन्छ। अतः यहाँ सामाजिक अन्तर्क्रिया एवम् सिर्जनशीलता, शिक्षाको थालनीसँगै विदेशीहरूको आगमनपश्चात् नै भएको हुन सक्छ भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ। कारण 'इ' सं १८४०-मा डा क्याम्पबेल, तत्कालीन ब्रिटिस अधिकारी, काठमाडौँबाट दार्जिलिङ स्थानान्तर भएर आएपछि उनले असममा गर्नसकेको चियाखेतीको स्मरण गर्दै प्रयोगका रूपमा दार्जिलिङमा पनि चियाका बुट्टा रोप्न थालेका देखिन्छ। त्यस समय दार्जिलिङको आधा जनसङ्ख्याभन्दा पनि धेरै जनसङ्ख्यामा नेपालीहरू थिए।

३ भारतमा नेपाली भाषाको विकासमा मिसनरिजहरूको अवदान

ब्रिटिसका अधीनमा रहे तापनि त्यस समयमा विदेशी विद्वानहरूद्वारा उनीहरूकै विद्वान् अध्येता, सेनामा रहेका अधिकारी अनि सेनाका जवान, प्रशासनिक पदमा बसेका अधिकारी अनि धर्म प्रचारमा लागेका मिसनरीहरू आदिलाई नेपाली भाषा ज्ञानको आवश्यकता बोध गर्दै नेपाली भाषाका व्याकरण अनि शब्दकोशको रचना भएका छन्। यस कार्यले भारतमा उनीहरूको वर्चस्व मात्र नभएर समग्रमा नेपाली भाषा र साहित्यका निम्ति दहिलो जग बनाएको पाइन्छ। साथै यी कार्यहरूले नेपाली समुदायका निम्ति एउटा प्राज्ञिक धरातल पनि निर्माण गर्नु पर्ने आवश्यकता बोध गराएको बुझ्न सकिन्छ।

३.१ नेपाली भाषा व्याकरण र शब्दकोश निर्माणको क्षेत्रमा योगदान

नेपाली भाषाका व्याकरणको प्रसङ्ग आउने बित्तिकै इ सं १८२०-को **अ ग्रामर अन्ड द नेप्लिज ल्याङ्ग्वेज** र यसका लेखक जे ए एटनको नाम पहिला आउँछ। जे ए एटन फोर्ट विलियम कलेजका अरबी र फारसी भाषाका प्रोफेसर थिए। उनले यो व्याकरण कलकत्ताबाट प्रकाशित गरेका थिए। इ सं १८२०-मा तत्कालीन ब्रिटिस सरकारका महत्वाकांक्षी अभियानहरू सफल बनाउन अनि नेपाली समुदायमा प्रवेश गर्ने उद्देश्यले यो निर्माण गरिएको भए तापनि यसले नेपाली भाषामा लेखिएको प्रथम व्याकरणको स्थान प्राप्त गर्न सक्छ भन्ने कुरो डा जस योन्जन 'प्यासी'-ले एउटा लेखमा लेखेका छन्। एटनको व्याकरण प्रकाशित भएको झन्डै छ दशकपछि अर्का विदेशी विद्वान् आर्चिवालड टर्नबुलको **नेपाली ग्रामर एन्ड इङ्ग्लिस-नेपाली नेपाली इङ्ग्लिस भोकाब्युलारी** इ सं १८८७-मा दार्जिलिङबाट प्रकाशित भएको थियो। इ सं १८९९-मा कलकत्ताबाट अर्का विद्वान् लेफ्टिनेन्ट एम ई डोपिड होपेन्सरले **खस गोर्खाली ग्रामर एन्ड भोक्वबुलारी** प्रकाशित गरेका हुन्। उनले भारतमा ब्रिटिस सेना अनि अधिकारीहरूलाई नेपाली भाषाको ज्ञानका लागि उक्त व्याकरण लेखेका थिए अनि यसका लेखनमा उनले बुढीथोकी भन्ने एकजना व्यक्तिको सहयोग लिएका थिए भन्ने जानकारी पनि पाइन्छ। इ सं १९०७-मा गोर्खा प्रेस, दार्जिलिङबाट आर किल्गोर भन्ने अर्का विद्वान्ले **प्याराडिम अन्ड द नेपाली भर्ब्स** भन्ने अर्को व्याकरण लेखेका छन्। उनको यो व्याकरण टर्नबुलको व्याकरणमै आधारित रहेको पनि चर्चा पाइन्छ। इ सं १९१६-मा प्रसिद्ध भाषा शास्त्री जर्ज अब्राहम ग्रियर्सनको **लिङ्ग्विस्टिक सर्वे अन्ड इन्डिया** बाह्र अङ्कसम्म छापियो। यसको अङ्क नौको पहिलो अनि चौथो प्रभागमा नेपाली भाषाको व्याकरण अनि ध्वनिगत विशेषताबारे चर्चा गरिएको पाइन्छ। इ सं १९५०-मा लेफ्टिनेन्ट जी जी रोजर्सको **कोलोक्विअल नेपाली** कलकत्ताबाट प्रकाशित भएको भेटिन्छ।

यसरी नै शब्दकोश निर्माणका क्षेत्रमा सर्वप्रथम इ सं १८११-मा नेपालबाट तत्कालीन इस्ट इन्डिया कम्पनीका अधिकारी कर्नल डब्ल्यु जे कर्कप्याट्रिकले एउटा अनुसन्धानात्मक पुस्तक **एन एकाउन्ट अन्ड किङ्डम अफ नेपाल** लेखेर प्रकाशित गरेका थिए। यसभित्र उनले नेपालका प्रमुख आठवटा भाषाहरूको नाम लिँदै पर्वते भाषाको पनि उल्लेख गरेका छन्। यस पुस्तकभित्र सङ्ग्रहित शब्दावलीहरूको सङ्ख्याबारे विभिन्न मत पाइन्छन्। शोधकर्ता विनिता राईले आफ्नो शोधमा पर्वते र नेवारी भाषाको क्रमैले ५६७ अनि ५९९ शब्दावली अङ्ग्रेजी शब्दहरूको पर्यायसहित रोमन लिपिमा राखिएको फेला पारिएको चर्चा गरेको पाइन्छ।

- इ सं १८१६-तिर भारत आइपुगेका पादरी क्यारेले प्रचलनमा रहेका भारतीय भाषाको खोज अनुसन्धान गर्दै ३३ वा ३४ भाषाका नमुनाहरू सङ्कलन अनि अध्ययन गर्दै नेपाली भाषाका पनि झन्डै ५००/६०० शब्द सङ्कलन गरेका थिए भन्ने जानकारी पाइन्छ। इ सं १८८७-मा नेपाल राज्यमा इन्डियन मेडिकल सर्विसका प्रतिनिधि डानियल राइटले हिस्ट्री अफ नेपाल नामक पुस्तक देखा परेको छ। यसभित्र रोमन लिपिमा लेखिएका २१६ अंग्रेजी शब्दका अर्थ पर्वते (नेपाली) भाषामा दिएका छन् भन्ने समालोचक चूडामणि बन्धुले बताएका छन्।
- इ सं १८४२-६३ भित्र केही जर्मन मिसनेरीहरूले अंग्रेजी-नेपाली शब्दकोश तयार परेको जानकारी जस योजन 'प्यासी'ले एउटा लेखमा दिएका छन्।
- इ सं १८८७ मा आर्चीवालड टर्नबुलको नेपाली ग्रामर एण्ड इङ्ग्लिस-नेपाली नेपाली इङ्ग्लिस भोकाब्युलारी दार्जिलिङबाट प्रकाशित भएको पाइन्छ।
- इ सं १८९२ मा मेजर ए.जी.एफ. ब्राउनले म्यानुएल् अफ खस गोर्खाली अर् पर्वतीय आएको देखिन्छ।
- इ सं १८९९ मा अङ्ग्रेज सेनाका सुबेदार कुशलसिंह बुडाथोकीको सहयोगमा लेफ्टिनेन्ट एम.इ.डोपिड होपेन्सरले कोलकत्ताबाट खस गोर्खाली ग्रामर एण्ड भोकाबुल्यारी प्रकाशित गरेका पाइन्छ।
- इ सं १९१६ मा जर्ज अब्राहम ग्रियर्सनको लिङ्ग्विस्टिक सर्भे अफ इण्डिया भित्र अङ्ग्रेजी शब्दावली अनि वाक्यांशहरूको अर्थ रोमन नेपाली भाषामा दिएका पाइन्छ।
- इ सं १९१८ मा मुम्बईबाट क्याप्टन जी. डब्ल्यु. पी. मोनेको गोर्खाली म्यानुएल प्रकाशित भएको पाइन्छ।
- इ सं १९२३ मा आर. किल्गोर, एच.सी. डङ्कन र गङ्गाप्रसाद प्रधानको संयुक्त प्रयासमा अंग्रेजी-नेपाली शब्दकोश प्रकाशित भएको देखिन्छ। यस पुस्तकलाई भारतीय इतिहासमा पुस्तकाकारका रूपमा निस्किएको प्रथम नेपाली शब्दकोश भनेर भनिन्छ।
- इ सं १९३१ मा राल्फ लिले टर्नरको ए कम्प्यारेटिभ एण्ड एटिमोलोजिकल डिक्सनेरी अफ द नेपाली ल्याङ्ग्वेज निक्कै चर्चित अनि महत्त्वपूर्ण पुस्तकका रूपमा पाइन्छ।
- इ सं १९४४ मा ए. डब्ल्यु. कर्नेल्युसको अंग्रेजी टु गोर्खाली डिक्सनेरी लखनऊबाट प्रकाशित भएको पाइन्छ भने यसै साल मेजर टी. वेटनको सङ्क्षिप्त अंग्रेजी-नेपाली शब्दकोश एबटाबाद (हाल पाकिस्थान) बाट प्रकाशित भएको पनि पाइन्छ।
- माथि रहेका विवरणले नेपाली भाषा साहित्यका विकासमा मिसनेरिजहरूद्वारा शब्दकोश निर्माण कार्यलाई एउटा महत्त्वपूर्ण कार्यका रूपमा मान्न सकिन्छ अनि यसकै आधारमा नेपाली भाषाले आफ्नो विकास प्रक्रियालाई ग्रहण गर्दै अघि गएको तथ्य जान्न सकिन्छ। भारतीय सन्दर्भमा त झन् यी विवरण अत्यन्त महत्त्वपूर्ण मानिन्छ।

३.२ अनुवादका क्षेत्रमा योगदान

मिसनेरिजहरूले गरेका अनुवाद मुख्यतः बाइबल अनुवाद थियो। तथापि उनीहरूका योगदान बाइबल अनुवादमा मात्रमा सीमित थियो भन्नु न्यायसंगत हुँदैन। यी अनुवाद अन्य भाषाबाट नेपाली भाषामा भएका हुनाले नेपाली भाषाको क्षेत्रमा यस अनुवाद कार्यलाई मिसनेरिजहरूको योगदानका रूपमा मान्न पर्ने हुन्छ। सहित्येतिहासमा विश्व अनुवाद साहित्यका अध्ययनमा स्रोत भाषादेखि अन्य लक्ष्य भाषामा अनुवाद भएका कुरा राखिएको देख्न सकिन्छ भने भारतीय अनुवाद साहित्यका कुरागर्दा संस्कृत भाषाबाट अनुवाद भएका रामायण, महाभारत, पञ्चतन्त्र आदि अनुवाद पनि आधुनिक भाषाका अनुवाद साहित्यका आधारका रूपमा मानिन्छ। यसैले मिसनेरिजहरूले गरेका बाइबल अनुवाद गणतान्त्रिक भारतमा उल्लेख गर्नेपर्ने अपरिहार्य प्रसङ्गहरू हुन्। यी अनुवाद कार्यहरू नेपाली समुदायकै निम्ति गरिएका हुनाले बाइबल अनुवादलाई पनि

उनीहरूको योगदानकै रूपमा लिन सकिन्छ। तत्कालीन मिसनेरिजहरूले गरेका अनुवाद कार्यको परम्परालाई अघि बढाउँदै आजसम्म बाइबल अनुवादबाहेक अन्य धेरै विषयमा पनि अनुवाद हुँदै आएका छन्। यहाँ स्वतन्त्रतापूर्व भएका अनुवादका मुख्य उल्लेख्य विवरण राख्न सकिन्छ। इ सं १८४० देखि मिसनेरीजहरूले आफ्ना आधिकारिक 'मिसन' कार्यलाई प्रारम्भ गरेका थिए भन्ने छ तथापि प्रत्यक्ष-परोक्ष रूपमा उनीहरू दार्जिलिङका उर्वर सामाजिकताका अघि धेरै अघिदेखि नै आकर्षित भएका हुन्। उनीहरूले स्थानीय भाषाको अध्ययन गर्नु, शब्दकोश तयार पार्नु, बाइबलका अंशहरू अनुवाद गर्नु, पर्चाहरू निकाल्नु अनि वितरण गर्नु इत्यादि कार्य गर्दै तत्कालीन दार्जिलिङको समाजमा शिक्षाको विजारोपण गर्ने कार्य पनि गरेका हुन्। इसाई मिसनेरिजहरूको आगमनदेखि नै यहाँको भाषा अनि साहित्यको धरातल उर्वर बनिन्दै गएको हो भन्ने इतिहासकार कुमार प्रधानको पनि मन्तव्य पाइन्छ। भारतीय नेपाली साहित्यको धरातल अनुवाद साहित्यबाट तयार हुँदै अघि बढेको हो। स्वतन्त्रतापूर्व नेपाली समाजको केन्द्रीय स्थलका रूपमा दार्जिलिङलाई नै मानिन्छ। देशका अन्य भागमा नेपाली भाषी भए तापनि भाषा अनि साहित्यका गतिविधि यहाँबाट नै थालनी भएको पाइन्छ। मिसनेरिजहरूले नेपाली भाषामा अनुवाद प्रारम्भ गरेका साहित्य नै बाइबल थियो। यो इशाई धर्मावलम्बीहरूका निम्ति धार्मिक ग्रन्थ हो अनि संसारका सबैभन्दा धेरै भाषामा अनुवाद भएको पुस्तक नै बाइबल हो। भारतीय इतिहासमा नेपाली भाषामा मिसनेरिजहरूले प्रारम्भ गरेका अनुवादको इतिहास हेर्दै जाँदा १८ औँ शताब्दीको प्रारम्भदेखि नै सेरामपुर मिसनेरीहरूले हिन्दी, बङ्गला, उडिया, संस्कृत अनि मराठी भाषामा बाइबलको नयाँ नियम अनुवाद गरेका तथ्य पाइन्छ। यी भाषा बाहेक नेपाली भाषामा पनि सेरामपुर मिसनेरीहरूले बाइबल अनुवाद गरेका जानकारी पाइन्छ। यस मिसनेरी समाजका मुख्य अनुवादक विलियम केरी थिए। उनले चालिसवटा भाषामा बाइबल अनुवाद गरेका थिए भने ती भाषामध्ये नेपाली भाषा पनि एउटा थियो भन्ने कुरा शोधकर्ता विनिता राईले आफ्ना शोधका सन्दर्भमा देखाएकी छन्। यस मिसनले इ सं १८२१ मा नेपालीमा अनि १८२७ मा पश्चिम नेपालमा बोलिने पाल्पाली बोलीमा बाइबलको नयाँ नियम अनुवाद गरी प्रकाशित गरेका थिए। यद्यपि यी अनुवाद अनि यसका भाषिक स्तरीयताबारे भने थोरै मात्र स्वीकृति पाइन्छ। इ सं १८५० मा विलियम स्टार्टले नेपाली भाषामा बाइबलको एउटा अंश लुकले लेखेको सुभ समाचार अनुवाद गरे। विलियम स्टार्ट इशाई धर्म प्रचार प्रसार गर्न दार्जिलिङ आउने पहिलो मिसनेरी हुन्। यस अनुवादपछि दार्जिलिङमा बाइबलको अनुवाद परम्परा प्रारम्भ भएको मानिन्छ।

- इ सं १८५२ मा विलियम स्टार्टले नै प्रेरितहरूले गन्या कुरा बाइबलको अर्को अंश अनुवाद गरे।
- इ सं १८५३ देखि भने उनले अनुवाद गरेका लुकले लेखेको शुभ समाचार अनि प्रेरितहरूले गन्या कुरा लाई एउटा पुस्तकमै राखेर विभिन्न संस्करण हुँदै आएका भेटिन्छन्।
- इ सं १८६९ मा चर्च अफ् स्कटल्याण्ड मिसन दार्जिलिङमा स्थापना भयो। यस मिसनबाट विलियम स्टार्ट अनि सी.जी. निबेलले लुकले लेख्या शुभ समाचार का धेरै संशोधित संस्करणहरू प्रकाशित भएको पाइन्छ।
- इ सं १८७० मा पुनः यी दुवैले लेखेका प्रेरितहरूले गन्या का कुरा संशोधित भएर प्रकाशित गरिएको पनि भेटिन्छ।
- इ सं १८७१ मा यी दुवै भागलाई एउटा पुस्तक बनाएर पुनः प्रकाशित गरिएको जानकारी पाइन्छ।
- इ सं १८७७-१८८८ सम्मको लामो अवधिभित्र विलियम म्याकफर्लेन अनि गङ्गाप्रसाद प्रधानले नेपालीमा उत्पतिको पोस्तक, मतिले लेखेको सुसमाचार, मार्कले लेखेको सुसमाचार आदि अनुवाद गरेर प्रकाशित गरेका पाइन्छन्।
- इ सं १८९५ मा टर्नबुलले प्रभु येशु ख्रीस्तको सुसमाचार मत्ती रचित पाठलाई अनुवाद गरेको पाइन्छ।

- इ सं १८९९ मा मन्सिनर जुल्स डुएनेलको नेपाली अनुवाद पुरानु अनि नया सासत्तरको कथा पर्वते कुरा प्रकाशित भएको पाइन्छ।
- इ सं १९०० मा टर्नबुल र गङ्गाप्रसाद प्रधानले पाऊल प्रेरितको पत्र रोमीलाई औ पहिलो औ दोस्रो कुरिन्थीहरूलाई अनि प्रेरित पावलले लेखेका अन्य पत्र-का पनि अनुवाद गरेका पाइन्छन्।
- इ सं १९०२ मा टर्नबुल र गङ्गाप्रसाद प्रधानले विभिन्न खण्डबाट अधि नै अनुवाद गरेका विभिन्न अंशहरू संसोधन गर्दै एघार भागमा नयाँ नियम अर्थात् प्रभु येशू ख्रीस्टको सुसमाचार प्रकाशमा ल्याएका थिए।
- इ सं १९०४ मा यिनी दुवैले प्रभु येशू ख्रीस्टको सुसमाचार मत्ती रचित् प्रकाशमा ल्याएका भेटिन्छ।
- इ सं १९०५ मा आर. किल्लोर र गङ्गाप्रसाद प्रधानले नेपाली बाइबल अनुवादको कार्यभार लिए।
- इ सं १९१२ मा यी दुवैले पुराना नियम र नयाँ नियमका बाइबलहरू क्रमैले प्रकाशमा ल्याएका थिए।

भारतीय नेपाली भाषा साहित्यको परम्परामा मिसनेरिजहरूका अवदान हेर्ने क्रममा अनुवाद क्षेत्रमा यसरी धेरै कार्य भएको देख्न सकिन्छ भने यस्तै कार्यलाई आजसम्मका अन्य स्वदेशी (मिसनेरिज)-हरूले पनि जारी राखेका विवरण पाउन सकिन्छ। ती मध्ये केही नाम लिनपर्दा एच.डी. डङ्कन, एन.एस. ज्याङ, एच.सी. प्रधान, डब्लु.एम. स्कर्ट, जिल स्कर्ट, फादर फ्रान्सिस जे. फ्यारेल(एसजे), ए.बी. राई, एम. कुमार, जे.एम. बोडी, फादर विलियम बर्क (एसजे), फादर रेने सिंह, फादर पियूस मार्कुस, दान (दानियल) खालिङ, फादर एन्ड्रु सादा, एच.बी. छेत्री, निर्मल खालिङ आदि उल्लेखनीय छन्।

३.३ शैक्षिक क्षेत्रमा योगदान

भारतका अन्य स्थानभन्दा दार्जिलिङमा नेपाली भाषी समुदाय धेरै भएका हुनाले दार्जिलिङनै मिसनेरिजहरूका निम्ति सुगम स्थल हुँदै गयो। भारतका सन्दर्भमा दार्जिलिङको चर्चा गर्दा यहाँका नेपाली भाषी समुदायको तत्कालीन अवस्थितिलाई नेपाली भाषाले प्रतिनिधि सहजै गर्दछ भन्ने कुरा यस्तो भेटिन्छ- ‘दार्जिलिङमा चिया ‘प्लानटर्स’-हरूले चिया श्रमिकका पददेखि लिएर सामान्य सरकारी पदहरू समेतमा यहाँका बासिन्दाहरूलाई नौकरी दिएका थिए। फलस्वरूप, साना-ठूला सामान्य पदहरूमा नौकरी गर्ने पहाडेहरूका आफ्नै छोरा-छोरीहरूका शिक्षाबारेमा सोचिदिने भने कोही भएनन्। वास्तवमा अङ्ग्रेजहरूको निम्ति त दार्जिलिङ शुरूदेखि नै शिक्षाको केन्द्र बन्यो।’ भारतभित्र विभिन्न समय अनि अवस्थामा आगमन भइसकेका विभिन्न मिसनका मिसनेरिजहरूले आ-आफ्ना समयमा पहाडका धेरै स्थानहरूमा शिक्षाका केन्द्रहरू खोल्दै गए। मानिसलाई शिक्षित बनाउने उद्देश्य हुँदाहुँदै पनि उनीहरूको प्रशासनिक कार्य अनि विश्वासको प्रचार प्रसार निरन्तर राख्न शिक्षालाई एउटा दहिलो माध्यम बनाएर गए। यी विभिन्न मिसनहरूले दार्जिलिङ, कालेबुङ, खरसाङका मुख्य स्थलतिर ब्रिटिश कम्पनीका अधिकारी, सेना अनि अन्य कर्मचारीका छोरा छोरीका लागि शैक्षिक संस्थानहरू एकपछि अर्को गर्दै खोल्दै गए। उनीहरूकै निम्ति खोलिएका ती संस्थानहरूबाट बिस्तारै नेपाली भाषाले प्रचार प्रसार हुने मौका पायो। यहाँका मानिसहरूका निम्ति मिसनेरिजहरूले सुदुर गाउँ ठाउँमा विभिन्न प्राथमिक पाठशालाहरू पनि निर्माण गर्दै स्थानीय बाल-बालिकाहरूलाई शिक्षातर्फ प्रोत्साहन गर्दै गए। अन्य मिसनसहर रोमन क्याथोलिक मिसनको पनि योगदान अभेग गाउँ बस्तीतिर उल्लेखनीय पाइन्छ। इ सं १९३३ तिरै कालेबुङको मरिया बस्ती गाउँमा एकजना चन्द्रमान नेवार नामका व्यक्तिलाई नेपाली, अङ्ग्रेजी, गणित अनि धर्मशिक्षा- भजन आदिका निम्ति नियुक्त गरिएको जानकारी पाइन्छ। यसरी नेपाली भाषाको आधिकारिक पठनपाठन सुरु नभई नै क्याथोलिक प्राथमिक पाठशालाहरूतिर मिसनेरिजहरूले नेपाली भाषाका प्रचार प्रसार गरेका थिए छन् भन्ने अनेक उदाहरण पाइन्छ जसको गम्भीर अध्ययन अझ अपूर्ण छ।

यसै सन्दर्भमा दार्जिलिङका प्रथम रोमन क्याथोलिक नेपाली भाषी बिशप एरिक बेन्जामिनको प्रसङ्ग महत्त्वपूर्ण पाइन्छ। इ सं १९४५ मा उनी क्यान्डी, श्रीलङ्कामा पुरोहित अभिषेक भएका थिए। उनी बिशप भएपछि इ

सं १९६३ मा इटालीको रोममा क्याथोलिक धर्म मण्डलीको ऐतिहासिक विश्वव्यापी दोस्रो भ्याटिकन सभा बोलाइन्छ। विश्व मिसनेरिज अभियानमा यो सभा एउटा मुख्य सन्दर्भ मानिन्छ। दोस्रो भ्याटिकन सभाले संसारका विभिन्न स्थानीय भाषा, संस्कृति, सङ्गीत अनि मानिसका वेशभूषालाई प्राथमिकता दियो। गिर्जा घरका धर्म विधिमा साधारण मानिसलाई कठिन हुने ल्याटिन भाषाको सट्टा नेपाली भाषा प्रयोगमा ल्याइयो। फलस्वरूप नेपाली भाषामा भजन, प्रार्थना, पाठ, उपदेश आदि सबै नै स्थानीय भाषामा हुन थाले। यसले नेपाली भाषी जनसमुदायलाई अन्तर्क्रिया, अभिव्यक्ति दिन अनि सिर्जनात्मक बन्न सहज अनि सुगम भएर आयो। नेपाली भाषा प्राथमिक पाठशालाहरूमा अनिवार्य रूपमा पठनपाठन गर्न थालियो। विभिन्न मिसनहरूले प्रशासनिक, धार्मिक आदि क्षेत्रहरूमा आफ्ना सुविधाका लागि सुरु गरेका नेपाली पठनपाठनको वास्तविक लाभार्थी भने नेपाली भाषिक समुदाय नै हुँदै गए। फलस्वरूप, नेपाली भाषाको प्रचार प्रसार अनि अध्ययनले यस समुदायलाई एकात्मताको भावनामा एक बनाएर राख्न सफल बन्यो।

३.४ नेपाली साहित्यमा योगदान

नेपाली भाषा, शिक्षा, अनुवादका क्षेत्रमा मिसनेरिजहरूका अवदानका तुलनामा साहित्यका क्षेत्रमा थोरै अवदान देख्न सकिने पनि नगण्य चाहिँ भन्न सकिन्छ। स्वतन्त्रता पूर्वदेखि स्वातन्त्र्योत्तर कालसम्म भएका विविध भजन, गीत, धार्मिक रचनाहरू आदिलाई साहित्यिक रचनाका रूपमा मान्नुपर्ने हुन्छ। भाषिक शुद्धता र अभिव्यक्तिका दृष्टिकोणले माझिका नदेखिए तापनि अन्तर अभिव्यक्तिका सन्दर्भमा साहित्यिक गहनता भएका रचनाहरूका रूपमा नै मान्न सकिन्छ। इ सं १८५७-१८८५ सम्म भारतीय साहित्यको इतिहासमा धेरै घटनाहरू घटेका छन्। यसै सन्दर्भमा उत्तरपूर्वी क्षेत्र असम राज्यको उल्लेख गर्ने क्रममा- इ सं १८३६ मा असमी भाषालाई हटाएर बङ्गला भाषा सम्पूर्ण विद्यालय अनि कोर्ट कचहरीमा अनिवार्य बनाइएको थियो। बङ्गालका विद्वान् अनि तत्कालीन बङ्गाली अधिकारीहरूका प्रभावमा परेर ब्रिटिसले यसो गरेका थिए। तर त्यसको विरोध भयो। बुद्धिजीवीहरू अघि आएर असमको भाषिक चिनारी बचाउन लागिपरे। अमेरिकी मिसनेरी डा. माइल्स ब्रोनसन, डा. नाथन ब्रावन अनि एकजना हिन्दुदेखि इशाईमा परिवर्तित व्यक्ति निधि लेवी फेर्वेल आदिले यसको नेतृत्व गरेका थिए। यसरी नै तत्कालीन असमी भाषाका एकजना विद्वान् लेखक आनन्दराम ढेकियाल फुकनले अङ्ग्रेजीमा अति तार्किक दस्तावेज तयार गरेर प्रकाशित गरेका थिए। उनले- A Few Remarks on the Assamese Language and on Vernacular Education in Assam, 1855. लेखेर तत्कालीन समुदायलाई सजग बनाउने प्रयास गरेका थिए। उनका उक्त लेखको प्रभाव त्यतिबेला दहिलो भएन। इ सं १८५९ मा उनको मृत्यु भयो तर इ सं १८७३ मा बङ्गाली भाषालाई हटाएर पुनः असमी भाषालाई नै स्थापित गर्नु तत्कालीन सरकार बाध्य भएको इतिहास पाइन्छ। मिसनेरिजहरूले विभिन्न काल खण्डहरूमा गर्दै आएका अनुवाद, शब्दकोश निर्माण अनि पठनपाठनले भारतका नेपाली भाषी समुदायलाई अभिव्यक्तिको एउटा सुअवसर प्रदान गर्‍यो। त्यही सुअवसरलाई नेपाली भाषिक समुदायमा नेपाली साहित्यको नाममा विकास हुँदै गएको भन्नु कुनै अत्युक्ति हुनेछैन। इशाई साहित्यका धेरै नीति अनि धार्मिक पुस्तकहरू अनुवाद गर्दै तत्कालीन जनमानसमा पुर्‍याइएको थियो साथै शब्दकोश निर्माण, अनुवाद अनि धार्मिक गीत सङ्गीतसँगै तत्कालीन समाजमा एउटा दहिलो अभियान बढ्दो हुँदै आएको देख्न सकिन्छ। त्यस अभियानलाई पादरी गङ्गाप्रसाद प्रधानले अघि बढाएर ल्याएको देख्न सकिन्छ। गोर्खे प्रेस, गोर्खे खबर कागत्, नेपालीमा गीत रचना, भजन रचना आदि हुँदै अघि बढेको अभियानले त्यस समयका नेपाली समुदायका दहिलो साहित्यिक धरातल बसाएको अनुभूत गर्न सकिन्छ। गोर्खे खबर कागत्ले लामो समयसम्म नेपाली भाषामा लेखिएका रचनाहरूलाई प्रकाशन दिएको तथ्य पढ्न पाइन्छ। साहित्यको क्षेत्रमा मिसनेरिजहरूको अवदानलाई छोटकरीमा राख्दै स्वातन्त्र्योत्तर कालमा नेपाली साहित्यको यात्रा अघि बढाउने केही उल्लेखनीय व्यक्तित्वहरू मध्ये केहीका नाम लिनुपर्दा- फादर विलियम वर्क हुँदै अहिलेसम्मका अन्य साहित्यिकहरू जस्तै एम.एम. गुरुङ, अगस्टिन गुरुङ, दान (दानिएल) खालिङ, गाब्रिएल राणा, पिटर जे. कार्थक, सुखनम, एडोन

रोंगोंग, आर्नोल्ड रोंगोंग, मटिल्डा राई, जेम्स कार्थक, सलोन कार्थक, मोणिका मुखिया, जोगेन दर्नाल, शिशील मुखिया, टेरेन्स मुखिया, डेनिस लेप्चा, मोणिका प्रधान, मणिकुमार प्रधान, नूरन जुदु राई, हनोक थापा, स्टेफी राई, लियो छेत्री आदिका नाम लिन सकिन्छ।

४ निष्कर्ष

कुमार प्रधान अनुसार ‘भारतको सन्दर्भमा नेपाली एउटा विशिष्ट जाति भएर हुर्कने, नेपालीहरूमा एकात्मबोधको भावना बढाउने तत्त्वहरूमा नेपाली भाषा प्रमुख थियो।’ मिसनेरिजहरूका अवदानले निर्माण भएका भाषिक एकात्मतालाई सामाजिक, साहित्यिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक, आध्यात्मिक, राजनैतिक चेतना आदि, आजका भारतीय नेपाली भाषिक समुदायका पहिचानका आधार बन्न पुगेका छन्। मिसनेरिजहरूले भारतीय नेपाली समुदायलाई धार्मिकताभन्दा धेरै मूल्यवान नेपाली भाषा प्रतिको सचेतना अनि माया गर्न सिकाए। तत्कालीन अवस्थामा उनीहरूले दिएका अवदानबारे लेखाजोखा नगरेर पूर्वाग्रही विचारको प्रस्फुटनले भारतीय नेपाली भाषाको इतिहास अपूर्ण हुनजान्छ। आजको बलिष्ठ नेपाली भाषाको अवस्था अघि तत्कालीन अवस्थामा मिसनेरिजहरूले गरेका योगदान थोरै लाग्न सक्छन् तथापि स्वतन्त्रता पूर्वदेखि स्वातन्त्र्योत्तर कालसम्मका नेपाली भाषा-साहित्यका आधारहरू आविष्कार गर्दै अभिव्यक्तिको एउटा फराकिलो फाँट आविष्कार गर्न उनीहरूले मार्ग दिएर गएका छन्। आजको विश्व विमर्शमा भारतीय नेपाली भाषा साहित्यमा मिसनेरिजहरूको अवदान एउटा पुनः स्मरणीय इतिहास हो जसको उल्लेख बिना आजको नेपाली साहित्य अपूर्ण बोध गरिन्छ।

सन्दर्भ

- १ प्रधान कुमार, इ सं १९८२, **पहिलो पहर**, दार्जिलिङ, श्याम प्रकाशन
- २ प्यासी जस योजन, इ सं १९९५-९६, ‘भारतमा लेखिएका नेपाली व्याकरण र नेपाली भाषाको व्याकरणिक स्वरूप निर्धारणमा मिसनेरीहरूको भूमिका’, डा भीमकान्त उपाध्याय (सम्पा) **नेपाली अकादमी जर्नल**, उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालय
- ३ बन्धु चूडामणि, वि.सं. २०५२, **नेपाली भाषाको उत्पत्ति**, काठमाडौँ, साझा प्रकाशन
- ४ राई इन्द्रबहादुर, इ सं १९७६, **टिपेका टिप्पणी**, दार्जिलिङ, नेपाली साहित्य सञ्चायिका प्रकाशन
- ५ Devan Dick B., 2008 (Reprint), **Education in the Darjeeling Hills**, New Delhi, Indus Publishing Company
- ६ Rennie David Field, 2005, **Bhutan and the Story of the Dooars**, Varanasi, Pilgrims Publishing
- ७ O’Malley L. S. S., 1999 (Reprint), **Bengal District Gazetteers: Darjeeling**, Kolkata, Logos Press
- ८ Hooper J. S. M., 1963, **Bible Translation in India, Pakistan and Ceylon**, London, Oxford University Press
- ९ Das Sisir Kumar, 2020 (6th Reprint), **A History of Indian Literature (1800-1910): Western Impact, Indian Response**, New Delhi, Sahitya Academy